BADIIY ASARLARNI TAHLIL QILISH TAMOYILLARI VA QOZOQBOY YO‘LDOSHNING TAHLIL USLUBI

Yo‘ldasheva Mohinur Akram qizi
Ona tili va adabiyot o‘qituvchisi
mohinuryoldasheva64@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23204197

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy asarni ilmiy-estetik jihatdan tahlil qilishning nazariy va metodologik tamoyillari hamda adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo‘ldoshning badiiy tahlilga oid qarashlari tadqiq etiladi. Badiiy asarning murakkab estetik hodisa sifatidagi tabiati, mavzu, muammo va g‘oya munosabati, mazmun va shakl birligi tahlil qilinadi. Shuningdek, badiiy tahlilning genetik, tipologik, funksional, psixologik va lingvistik-semiotik yo‘nalishlari yoritiladi. Qozoqboy Yo‘ldosh tomonidan ilgari surilgan badiiy tahlilning o‘nta tamoyili tizimli ravishda tahlil qilinib, olimning amaliy tadqiqotlarida estetik asosning ustuvorligi, badiiy asarning real borliqning oddiy nusxasi emasligi hamda uni faqat muayyan g‘oya yoki mafkura tashuvchisi sifatida talqin etmaslik tamoyillari alohida ahamiyat kasb etishi ko‘rsatib beriladi. Salomat Vafo va O‘ktamoy ijodiga oid tahlillar misolida Qozoqboy Yo‘ldoshning o‘ziga xos ilmiy-metodologik yondashuvi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: badiiy tahlil, badiiy asar, tahlil tamoyillari, estetik asos, yaxlitlik, tizimlilik, tarixiylik, emotsionallik, genetik tahlil, tipologik tahlil, funksional tahlil, psixologik tahlil, lingvistik tahlil, Qozoqboy Yo‘ldosh.

Аннотация

В статье исследуются теоретические и методологические принципы анализа художественного произведения, а также взгляды литературоведа Козокбоя Йулдоша на художественный анализ. Рассматриваются природа художественного произведения как сложного эстетического явления, взаимосвязь темы, проблемы и идеи, единство содержания и формы. Освещаются генетический, типологический, функциональный, психологический и лингвистико-семиотический подходы к анализу художественного текста. Особое внимание уделяется десяти принципам художественного анализа, выделенным Козокбоем Йулдошем. На конкретных примерах показывается, что в практическом анализе учёного приоритетное значение имеют эстетическая основа произведения, понимание художественного текста как самостоятельной формы художественной действительности, а также недопустимость сведения произведения исключительно к выражению определённой идеи или идеологии. На основе анализа произведений Саломат Вафа и О‘ктамой раскрываются особенности научно-методологического подхода Козокбоя Йулдоша.

Ключевые слова: художественный анализ, художественное произведение, принципы анализа, эстетическая основа, целостность, системность, историзм, эмоциональность, генетический анализ, типологический анализ, функциональный анализ, психологический анализ, лингвистический анализ.

Abstract

This article examines the theoretical and methodological principles of literary analysis and the approaches to literary interpretation developed by the Uzbek literary scholar Qozoqboy Yo‘ldosh. The study focuses on the nature of a literary work as a complex aesthetic phenomenon, the relationship between theme, problem and idea, and the unity of content and form. Genetic, typological, functional, psychological, and linguistic-semiotic approaches to literary analysis are also discussed. Particular attention is paid to the ten principles of literary analysis formulated by Qozoqboy Yo‘ldosh. The study demonstrates that his practical analyses primarily emphasize the aesthetic foundation of a literary work, the understanding of artistic reality as distinct from a simple reproduction of real life, and the inadmissibility of reducing a literary work solely to the expression of a particular idea or ideology. Examples from analyses of the works of Salomat Vafo and O‘ktamoy reveal the distinctive methodological approach of Qozoqboy Yo‘ldosh.

Keywords: literary analysis, literary work, principles of analysis, aesthetic foundation, integrity, systematic approach, historicism, emotionality, genetic analysis, typological analysis, functional analysis, psychological analysis, linguistic analysis.

Kirish

Badiiy asarni ilmiy-estetik jihatdan o‘rganish adabiyotshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Badiiy asarning butun jozibasi va estetik qimmatini to‘la namoyon etish uchun uni tahlil qilishda muayyan nazariy va metodologik tamoyillarga tayanish zarur. Chunki badiiy asar oddiy matn emas, balki ko‘p qatlamli mazmun va turli talqin imkoniyatlariga ega bo‘lgan murakkab estetik hodisadir. Badiiy asarni o‘rganish jarayonida uning mavzusi, muammosi va g‘oyasini aniqlash bilan bir qatorda, obrazlar tizimi, syujet va kompozitsiya, badiiy til, tasvir vositalari hamda asarning estetik ta’sir kuchini ham hisobga olish talab etiladi. Zero, badiiy matnning mohiyatini faqat unda nima haqida so‘z yuritilganini aniqlash orqali to‘liq anglab bo‘lmaydi. Unda **qanday tasvirlanganlik** masalasi ham xuddi shunday muhimdir. Badiiy tahlilning muhim xususiyatlaridan biri uning mutlaq va tugal bo‘lmasligidir. Chinakam san’at asari turli davr va turli o‘quvchilar tomonidan yangicha idrok qilinadi. O‘quvchining dunyoqarashi, bilim darajasi, estetik didi va hayotiy tajribasi uning asar haqidagi talqiniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli bir badiiy asarning turli davrlarda turlicha baholanishi tabiiy hodisadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda badiiy asarni tahlil qilishning nazariy-metodologik tamoyillari Qozoqboy Yo‘ldosh va Muhayyo Yo‘ldoshevaning “Badiiy tahlil asoslari” asarida ilgari surilgan qarashlar asosida o‘rganildi. Tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy, tarixiy-tipologik, psixologik, funksional hamda poetik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy obyekti sifatida badiiy tahlilning nazariy tamoyillari va Qozoqboy Yo‘ldoshning amaliy tahlil tajribasi olindi. Xususan, Salomat Vafoning “Ovvoraning ko‘rgan-kechirganlari” asari hamda O‘ktamoy she’riyati tahliliga oid ilmiy mulohazalar olimning metodologik yondashuvini aniqlash uchun asos bo‘ldi.

Mavzu, muammo va g‘oya munosabati. Badiiy asarni tahlil qilishda dastlab mavzu, muammo va g‘oya tushunchalarining mazmunini aniqlash muhimdir. Mavzu asarda nima tasvirlanganini anglatadi. Unda muallif tomonidan tasvirlangan hayotiy holatlar, voqealar, obrazlar va munosabatlar markaziy o‘rin tutadi. Muammo esa oddiy tasvirdan murakkabroq

tushunchadir. Unda muayyan masalaning qo‘yilishi, qadriyatlarning baholanishi, inson va jamiyat, shaxs va muhit, ezgulik va yovuzlik kabi tushunchalar o‘rtasidagi munosabatlarning ochib berilishi namoyon bo‘ladi. Muammo o‘quvchini fikrlashga, savol qo‘yishga va badiiy voqelik haqida mulohaza yuritishga undaydi.

G‘oya esa badiiy asarda qo‘yilgan muammolardan kelib chiqadigan mazmuniy xulosa sifatida namoyon bo‘ladi. Unda muallifning inson, jamiyat, hayot va borliq haqidagi estetik-falsafiy qarashlari ifodalanadi. Shu jihatdan mavzu, muammo va g‘oyani to‘g‘ri aniqlash badiiy asarning ichki mohiyatini anglashning muhim bosqichidir.

Badiiy tahlilning asosiy yo‘nalishlari

Badiiy asarni o‘rganishda birgina metod bilan cheklanib qolish ko‘pincha yetarli bo‘lmaydi. Chunki badiiy matnning mazmun va shakl jihatdan murakkabligi turli tahlil yo‘nalishlarining o‘zaro uyg‘unligini talab qiladi.

Genetik tahlilda asarning yaratilish jarayoni markaziy o‘rinda turadi. Asarning yuzaga kelish sabablari, yozilish tarixi, dastlabki variantlari, takomillashuv bosqichlari, muallifning hayotiy tajribasi va asar yaratilgan davrning ijtimoiy-madaniy sharoiti o‘rganiladi.

Tipologik tahlilda o‘rganilayotgan asarning boshqa adabiy namunalar bilan o‘xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. Bunda adabiy ta’sir, ijodiy vorislik, an’ana va yangilik, asarning hayotiy yoki badiiy manbalari tahlil qilinadi.

Funksional tahlil badiiy asarning ijtimoiy-estetik ta’sirini o‘rganishga qaratiladi. Asarning adabiy jarayondagi o‘rni, muayyan davr kishilarining dunyoqarashiga ta’siri, unda aks etgan ijtimoiy muammolar va ularning obrazlar vositasida ifodalanishi tadqiq etiladi.

Biroq funksional tahlilda asarning ijtimoiy yoki g‘oyaviy mazmuniga haddan tashqari urg‘u berish uning badiiy-estetik xususiyatlarini e’tibordan chetda qoldirish xavfini yuzaga keltiradi. Shu sababli mazkur yo‘nalish boshqa tahlil usullari bilan uyg‘unlashtirilganda yanada samarali natija beradi.

Psixologik tahlilda ijodkorning ruhiy olami, ijod jarayonidagi kechinmalari, kayfiyati, dunyoni idrok etish tarzi va ularning badiiy matnda aks etishi o‘rganiladi. Bunday yondashuv ijodkorning individual xususiyatlari qanday qilib o‘ziga xos badiiy uslubga aylanganini aniqlash imkonini beradi.

Lingvistik-semiotik tahlilda badiiy asar til hodisasi sifatida ham o‘rganiladi. So‘zlarning lug‘aviy va ko‘chma ma’nolari, kontekstdagi ohangi, ramziy xususiyatlari, tasviriy vositalar va matn osti ma’nolari aniqlanadi. Bu usul badiiy so‘zning jozibasi va matnning yashirin ma’no qatlamlarini ochishga xizmat qiladi.

Qozoqboy Yo‘ldoshning badiiy tahlil tamoyillari. Qozoqboy Yo‘ldosh va Muhayyo Yo‘ldoshevaning “Badiiy tahlil asoslari” asarida badiiy tahlilning o‘nta muhim tamoyili ajratib ko‘rsatiladi.

Birinchi tamoyil — **tahlilning tugal emasligi**. San’at va adabiyot hodisalarini mantiqiy kategoriyalar yordamida to‘liq va mutlaq darajada tushuntirish mumkin emas. Haqiqiy san’at asari turli davr va turli insonlar tomonidan yangicha talqin qilinishi mumkin.

Ikkinchi tamoyil — **tahlilning subyektivligi**. Har qanday tahlil muayyan tadqiqotchining bilim va dunyoqarashiga asoslanadi. Shu bois tahlilchining xulosalari mutlaq haqiqat sifatida emas, balki muayyan ilmiy-estetik nuqtayi nazar sifatida qabul qilinishi lozim.

Uchinchi tamoyil — **badiiy asarni faqat g‘oya ifodalash vositasi sifatida talqin qilmaslik**. Badiiy asar, eng avvalo, estetik hodisadir. Undagi g‘oya bilan bir qatorda badiiy shakl, obrazlar tizimi, til va tasvir vositalari ham muhim ahamiyatga ega.

To‘rtinchi tamoyil — **badiiy asarni real borliqning oddiy nusxasi deb qaramaslik**. Ijodkor real hayotdagi voqelikni shunchaki ko‘chirmaydi, balki uni badiiy tafakkur orqali qayta yaratadi.

Beshinchi tamoyil — **yaxlitlik**. Badiiy asar o‘zaro bog‘langan unsurlardan tashkil topgan yagona estetik tizimdir. Syujet, kompozitsiya, obrazlar, til va tasvir vositalari bir butun holda o‘rganilishi kerak.

Oltinchi tamoyil — **badiiy asarga mo‘jizaviy butunlik sifatida yondashish**. Matnning ichki sehri va ta’sir qudratini faqat mantiqiy tahlil bilan ochib bo‘lmaydi. Uni his etish va estetik jihatdan qabul qilish ham muhim.

Yettinchi tamoyil — **tizimlilik**. Badiiy asardagi har bir detal, obraz va tasvir vositasi umumiy estetik maqsadga xizmat qiladi. Shuning uchun matn unsurlari o‘zaro munosabatda o‘rganilishi lozim.

Sakkizinchi tamoyil — **tarixiylik**. Har qanday badiiy asar muayyan tarixiy, ijtimoiy va madaniy muhitda yaratiladi. Asarni to‘g‘ri anglashda uning yaratilish davri va ijodkor yashagan muhitni hisobga olish muhimdir.

To‘qqizinchi tamoyil — **estetik asoslarning ustuvorligi**. Badiiy asarning go‘zalligi, jozibasi, poetik imkoniyatlari va estetik ta’sirini anglash tahlilchidan nazariy bilim bilan birga badiiy did va estetik sezgirlikni ham talab etadi.

O‘ninchi tamoyil — **emotsionallik**. Badiiy asar insonning nafaqat tafakkuriga, balki tuyg‘ulariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli badiiy tahlilda asarning hissiy ta’sirini hisobga olish muhimdir.

Qozoqboy Yo‘ldosh tahlillarida estetik tamoyilning ustuvorligi. Qozoqboy Yo‘ldoshning ilmiy-tahliliy faoliyatini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, uning tahlillarida uch jihat ayniqsa ustuvor ahamiyatga ega. Bular: badiiy asarning real borliqning oddiy nusxasi emasligi; asarni faqat g‘oya yoki mafkura tashuvchisi sifatida talqin qilmaslik; estetik asoslarning ustuvorligi tamoyillaridir. Olimning Salomat Vafoning “Ovvoraning ko‘rgan-kechirganlari” asari haqidagi tahlili bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Tadqiqotchi asarda shaxs va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi. Asar qahramoni Saltanat jamiyatdan yorug‘lik va qo‘llab-quvvatlash topa olmaydi. Aksincha, jamiyat uning zimmasiga o‘z talablarini yuklaydi. Qahramon jamiyatdan qochishga intilsa-da, undan butunlay ajralib keta olmaydi. Asarda olomon obrazi ham muhim ramziy-estetik vazifani bajaradi. Saltanat bir yovuz shaxsdan qochib, boshboshdoq olomon oqimiga tushib qoladi. Olomon uni o‘z oqimiga tortadi, siquvga oladi va uning fojeali taqdiriga sabab bo‘ladi. Shu orqali shaxs va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyat keskinlashtiriladi.

Qozoqboy Yo‘ldoshning tahlili shuni ko‘rsatadiki, asardagi ijtimoiy muammo faqat ijtimoiy hodisa sifatida emas, balki insonning ichki dunyosi va taqdiri bilan bog‘liq estetik hodisa sifatida talqin etiladi. Shu jihatdan olimning funksional va psixologik tahlil usullarini uyg‘unlashtirgani ko‘rinadi.

Psixologik tahlil va O‘ktamoy she’riyati. Qozoqboy Yo‘ldoshning “Mayin isyon ohanglari” maqolasi uning psixologik va estetik tahlilga oid qarashlarini ko‘rsatib beruvchi muhim manbalardan biridir. Olim O‘ktamoy she’riyatini tahlil qilish jarayonida shoiraning

oddiy va hammaga tanish bo‘lgan hodisalardan o‘ziga xos poetik ma’no yaratish mahoratiga e’tibor qaratadi.

“Siz keldingiz, eridi qorlar,

Qarg‘alarning saslari tindi. Kuygan shoxcha – kiprik ustiga, Sog‘inchimning qushlari qo‘ndi”.

Mazkur parchadagi poetik obrazlar tashqi jihatdan oddiy ko‘rinsa-da, ular shoiraning estetik tafakkuri orqali yangi va ramziy ma’no kasb etadi. Qor sog‘inch va hijronning, qarg‘alar esa ruhiy bezovtalik va shubhalarning ramziy ifodasiga aylanadi. “Kuygan shoxcha” obrazi esa ma’shuqaning kipriklariga ko‘chirilgan poetik timsol sifatida namoyon bo‘ladi. “Sog‘inchimning qushlari” birikmasida esa insonning ichki kechinmasi tabiat obrazlari bilan uyg‘unlashtirilgan. Natijada tashqi borliq tasviri inson qalbidagi ruhiy jarayonlarni ifodalovchi vositaga aylanadi. Qozoqboy Yo‘ldoshning ushbu tahlilida she’rning asosiy poetik xususiyati — tashqi voqelikdan ko‘ra insonning ichki ruhiy olamini tasvirlashga intilish ekanligi ko‘rsatiladi. Oddiy predmetlar poetik talqin orqali sog‘inch, umid, hijron va visol kabi murakkab ruhiy holatlarni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari Qozoqboy Yo‘ldoshning badiiy tahlil uslubi bir nechta metodologik yo‘nalishlarning uyg‘unligiga asoslanishini ko‘rsatadi. Olim bir tomondan badiiy asarning ijtimoiy-falsafiy mazmunini aniqlasa, ikkinchi tomondan uning estetik va poetik xususiyatlarini tahlil qiladi.

Uning tahlillarida tayyor qoliplarga bo‘ysunishdan ko‘ra, badiiy matnning ichki tabiatidan kelib chiqish ustuvor hisoblanadi. Olim matnni diqqat bilan kuzatadi, undagi detal va obrazlarning vazifasini aniqlaydi hamda xulosalarini bevosita badiiy matn asosida shakllantiradi.

Qozoqboy Yo‘ldoshning ilmiy-metodologik qarashlarida **estetik tafakkur, badiiy did, inson va davr munosabati, ontologik yondashuv** kabi tushunchalar muhim o‘rin tutadi. Uning tahlil usuli badiiy asarning ko‘p qatlamli mohiyatini ochishga qaratilgan. Badiiy matnning o‘ziga xosligi shundaki, undagi ma’no bir qatlam bilan cheklanmaydi. Oddiy ko‘ringan detal yoki obraz ham muayyan kontekstda chuqur ramziy ma’no kasb etishi mumkin. Qozoqboy Yo‘ldoshning tahlillarida ana shu yashirin qatlamlarni aniqlash, badiiy so‘zning jozibasini ko‘rsatish va o‘quvchini matn bilan faol muloqotga jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi Yo‘ldosh tomonidan ilgari surilgan badiiy tahlilning o‘nta tamoyili badiiy matnni yaxlit, tizimli, tarixiy, estetik va emotsional jihatdan anglash uchun muhim nazariy asos vazifas.

Xulosa. Badiiy asarni ilmiy tahlil qilish murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u birgina metod yoki yondashuv bilan chegaralanmaydi. Genetik, tipologik, funksional, psixologik va lingvistik-semiotik tahlil yo‘nalishlarining o‘zaro uyg‘unligi badiiy matnning mazmuniy va estetik qatlamlarini chuqurroq ochishga imkon beradi. Qozoqboy Yo‘ldosh tomonidan ilgari surilgan badiiy tahlilning o‘nta tamoyili badiiy matnni yaxlit, tizimli, tarixiy, estetik va emotsional jihatdan anglash uchun muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Olimning amaliy tahlillarida, ayniqsa, badiiy asarni real borliqning oddiy nusxasi sifatida qaramaslik, uni faqat muayyan g‘oya yoki mafkura tashuvchisi sifatida baholamaslik va **estetik asoslarning ustuvorligi** tamoyillari yaqqol namoyon bo‘ladi. Qozoqboy Yo‘ldoshning o‘ziga xosligi shundaki, u badiiy asarni tayyor qoliplar asosida emas, balki

matnning ichki tabiati, poetik qurilishi va estetik imkoniyatlaridan kelib chiqib tahlil qiladi. Shu sababli uning tadqiqotlarida badiiy matnning ilgari ko‘zga tashlanmagan nozik jihatlari ochiladi. Demak, Qozoqboy Yo‘ldoshning badiiy tahlilga oid qarashlari zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligida badiiy matnni estetik yaxlitlikda anglash, uning mazmun va shakl birligini ochib berish hamda badiiy so‘zning ichki imkoniyatlarini namoyon etishda muhim ilmiy-metodologik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Akademnashr. 2018. 420 b.
2. Yo‘ldoshev Q. Ma’naviy meros va istiqlol. – Toshkent: Ma’naviyat, 2005. – 240 b.
3. Йўлдошев Қ., Йўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. – Т.: Камалак, 2016. – 464 б.
4. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. Адабий ўйлар. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 539 б.
5. Yoqubov I. O‘zbek romani: shakllanishi, taraqqiyot tamoyillari. Monografiya. – T.: Anorbooks, 2025.